

УДК 141. 131(Філон)

Завідняк Б.Т.

Філонознавці XX ст.: Роберто Радіче і Джованні Реале

Розглядаються концептуальні моделі розвитку європейської філософії, запропоновані Р.Радіче і Д.Реале. На матеріалі ключових праць цих європейських дослідників здійснюється переоцінка філонівського питання і висновки релігійної філософії Філона зіставляються з християнською філософською традицією.

Ключові слова: *трансцендентальний, трансцендентний, трансцендент, Єдине, Істина, Благо, контемпляція, Олександрійська школа.*

В діахронічному підході до оцінки критичних праць, пов'язаних з Філонівським питанням (XIX і XX ст.), з–поміж національних мов Західної Європи і англomовного світу належне місце займає італомовна школа філонознавства. Такі автори, як К.Краус Реджяні, А.Маддалена, К.Маццареллі, Б.Мондін, Р.Радіче, Д.Реале, Д.Сегала та ін., у XX ст. поповнили скарбницю філонознавчих студій сумлінними науковими працями, включно з інтегральним білінгвальним виданням творів Філона (1994 [1–е італомовне вид.]; 2011 [2–е вид. білінгвою]), про що українському науковому товариству залишається тільки мріяти. На чолі цього епохального проекту стояли Р.Радіче і Д.Реале, з доробком яких покликана ознайомити дана стаття, як і стимулювати україномовні філонознавчі студії в прогресивному напрямку.

Про деяких авторів і їхній вклад у філоніану ми вже писали у тематичних статтях, в яких тою чи іншою мірою ми намагалися донести нашу позицію і оцінку, зокрема це стосується висвітлення філонознавчого доробку А.Маддалени і Б.Мондіна у зіставленні з працями Г.Вольфсона, А.Фестюжєра та ін. Ці статті пропонуються як дослідження в

рамках наукового проекту, присвяченого темі *teologia naturalis* і теодицейним питанням у Філона Олександрійського. Історіографія італомовної філоніани тісно пов'язана з цими іменами, тож про внесок А.Маддалени і Б.Мондіна слід і тут сказати наступне. Завдяки просвітницькій праці в міланському університеті св. Серця в якості доцента, Б.Мондін зумів опублікувати монографічне дослідження, присвячене творчості Філона. В. Mondin. *I fondatori della filosofia religiosa: Filone e Clemente*, Milano 1968. (Див. інші праці по Філону цього автора: *L'universo filosofico di Filone Alessandrino* // «*La Scuola Cattolica*», 96 (1968), р.371–394; *Filone e Clemente. Saggio sulle origini della filosofia religiosa*, Torino 1969; *Filone e Clemente. Saggio sulle origini della filosofia medievale*. II Edizione riveduta e aggiornata, Pontificia Universitas Urbaniana, Roma 1984).

Треба взяти до уваги той факт, що в той час (1969 р.) коли о. Мондін брався за опис деталей мислення родоначальників релігійної філософії, Італія не мала перекладів їхніх творів «ані укомплектованих, ані по частинних», а з публікацією праці Мондіна, отримала добрий і зручний путівник по їхніх фундаментальних положеннях. Щойно в 1970 р. з'явилась праця Антоніо Маддалени, присвячена творчості Філона під одноіменною назвою. У ній, одній з перших найбільших за розміром і широтою охоплених тем у італійській філоніані, А.Маддалена відкриває Філона, актуального в ХХ ст. Хоч олександрієць послуговується метафізичною термінологією давньогрецьких мислителів, у нього є своя оригінальна метафізична концепція. На думку автора, Філон прагнув виразити свою віру, проте не бажавши висловлюватись у світоглядному стилі греків, хоч достатньо оволодівши їхнім логічним апаратом, подав нове бачення антропології, етики, есхатології. Тож Філон свідомо відмовився від логічних понять греків. Завдяки чому ж можна було тоді запропонувати вираження нової віри? На думку Маддалени, олександрієць опирався на пневматологію – вчення про Дух, що здатний повернути людину до віри і перемінити її життя в дусі. Звідси інтерпретація вчення про Логос як Сина Божого, порівняння з Логосом Йоанна Богослова, який, на відміну від філонівського, втілюється і постраждав. Звідси й вчення про людину як тривимірну істоту, що наділена тілом, душею–розумом і духом, що походить від Бога. Коли людський розум крихкий і піддатливий, будучи «земним», то стійкість він отримує від Бога, що дарує розуму силу справжнього життя, дарує силу духа (LA I 32). Звідси й відмінність від мислення Платона у есхатологічних питаннях. Для Платона тілесна смерть свідчила про піднесення душі на вищий – метафізичний рівень, оскільки душа покидала фізичне тіло. У Філона, на думку Маддалени, все відбувається по іншому. Мойсей спілкується з Богом навіть у смертному тілі, навіть тоді, коли фізичний розум перебував у фізичному тілі. Людина теж може розглядатися по відношенню до Бога, маючи «святий страх до Нього» і маючи «любов, що перемагає цей страх». Тож Маддалена розкривав численні дотичні до духовного виміру поняття, яким є «віра», «надія», «любов».

На нашу думку, А.Маддалена підійшов до оцінки Філона з правильної точки зору, що дозволяє без упереджень у другій половині ХХ ст. розглядати творчість Філона Олександрійського.

Після досліджень А.Маддалени і Б.Мондіна відкрилися нові перспективи філонознавства на Аппенінах завдяки творчості науковців міланської школи. Хто ж вони?

Знаного італійського автора Роберто Радіче визнано одним з кращих знавців світової філоніани, який поруч з Д.Рунією фігурує як укладач Бібліографічного довідника по Філону, розпочавши цю працю самостійно ще в неапольському виданні (1983 р.). Властиво вона перекладена англійською у співавторстві з Рунією і шістьма іншими дослідниками (1988 р.).

Роберто Радіче (нар. 1947 р.) є співпрацівником Джованні Реале, які в творчому авторському колективі видають книги античних, середньовічних і модерних класиків у серії «Джерела» міланського видавництва «Русконі» («Життя і Думка») і окремі метафізичні дослідження, теж у серійному варіанті (*Pubblicazioni del Centro Ricerche di Metafisica*) Католицького університету св. Серця (м. Мілан).

Науковці Радіче і Реале змогли не тільки видати Дев'ятнадцять алегоричних трактатів Філона, укласти до них ґрунтовний коментар, а й опублікувати самостійні наукові дослідження [4,с.29–92;5,с.167–177;7,с.17–153]. Праця по Філану тривала близько двадцять років. Про одне з таких досліджень розмова особлива.

«Платонізм і креаціонізм у Філона Олександрійського» так називається праця Р.Радіче, що з'явилася в серії «Метафізика платонізму у своєму історичному розвитку і у патристичній філософії» сьомою за порядком (1989 р.). У ній запропонована цілком нова герменевтична позиція автора.

Креаціоністична доктрина визнається центральною у Філона. На думку автора, олександрієць – автентичний філософ, який немає собі рівних по знанню греко–язичницького мислення. Філон не еклектик, а платонік. Він може вважатись центральною постаттю в медіоплатонізмі, спричинивши його побудову. Навіть коли він і вживає аристотелівську чи стоїчну термінологію, то все ж з точки зору платонівської метафізики. Філон ще й виступає реформатором платонізму, ввівши в обіг платонівської філософії такі біблійні теми, як: креаціонізм, біблійну етику, антропологію і есхатологію. Як зазначили видавці, книга вважається основним опорним джерелом для дослідників творчості Філона і історії платонізму.

Імпозантним представлений сам зміст книги. Після вступного слова Д.Реале «Креаціонізм як базове і опорне поняття мислення Філона Олександрійського» [5,с.7–24], слідує розгляд основних тем книги:

У першій частині розглядається тема розвитку і кризи основних метафізичних моделей в інтерпретації проблеми креаціонізму у Філона [5,с.25–63]. У другій – три перспективи, згідно з якими, Філон торкається креаціоністичної проблематики [5,с.65–225]. У третій – сотворення умовидного світу. Від ідей у платонівському розумінні до ідей як думок і створінь Божих та внесок Філона у розвиток цієї концепції [5,с.227–319]. У четвертій – метафізичні нюанси розглянутих проблем. Тлумачення тематики матерії і її відношення до креаціонізму у Філона [5,с.321–361]. У п'ятій – уточнюються деякі особливості креаціоністичної моделі Філона шляхом просування від семікреаціонізму до основуючого креаціонізму Філона [5,с.363–391].

Як зазначив Реале, більша частина дослідників справді не розглядала Філона з точки зору засновника креаціоністичної моделі, не приступали до нього щоб розглянути цілісно, а не частинно, не були позбавлені пересудів. Так, Вольфсон за точку виходу у філософії Філона вважав платонівську «теорію ідей», яка очевидно проглядається у олександрійця [12,с.200]. Філон говорить про це у «Житті Мойсея»: «[Мойсей] мав духовне бачення нематеріальних ідей, які відповідали матеріальній реальності, що мала їх здійснити, і слідуючи за цими ідеями, мала стати чуттєвими копіями, так би мовити, архетипною моделлю і умовидною парадигмою» (Mos. II 74). Пор.: Opif. 20–25. Тож Бог Творець, на думку Філона, і є тим, хто ініціював створення ідей ex nihilo. Це вчення, зазначає сам Філон, є Мойсееве, а не його. Слід зауважити, що Д.Реале ще в 1979 р. у статті присвяченій Філону вже дотримувався цієї ж думки [8,с.287].

Праця Радіче дає змогу зорієнтувати дослідника по якому йому напрямку йти у філонознавстві. Для цього автори книги пропонують свою цікаву схему [5,с.12]. Згідно з нею, Філон посідає особливе місце філософа, бо розглядає Бога як абсолютно трансцендентного у метафізичному значенні і особового – у богословському. Ця апофатична позиція у богослов'ї відіграла велику роль в історії людства. Радіче, хоч не ставив за мету створити певний трактат з систематичного богослов'я, все ж зумів зобразити Філона як філософського екзегета і посередника між правдами, об'явленими у Святому Письмі.

Згідно зі схемою Радіче, Філон розглядається як:

I. Не філософ

1., доксограф,

2., екзегет а не філософ біблійного тексту;

II. Як філософ

1., за характером грецької формації, залежний від

а) піфагореїзму, б) платонізму, в) аристотелізму, г) стоїцизму, г) еклектизму;

2., за характером юдейської формації:

а) цілковито зводиться до юдейської традиції; б) переважно зводиться до юдейської культури);

III. Екзегет–філософ біблійного тексту переважно у платонівському значенні, з методом алегорії:

оригінальний реформатор юдейської культури у платонізуючому філософському значенні і в такий спосіб творець «мойсеєвої філософії».

До думки Д.Реале стали прислухатися й інші дослідники з інших країн. Так, Кеннет Шенк виділяє тезу Р.Радіче, що виглядає помірковано—зваженою над тезами Вольфсона, Вінстона і Стерлінга [2,с.110]. В.Саврей підкреслює філософський і релігійний підхід до творчості Філона, називаючи саме його «найбільш перспективним» [1,с.90].

Отож у творах олександрійця зауважується платонівське коріння. Проте Радіче уточнює, що Філон не ставив за мету прийти до платонізму, а тільки відштовхувався від нього у своїй екзегетичній творчості, як і не слід його розглядати у супроводі гурту медіоплатоніків, а коли й розглядати в цьому супроводі, то на самому початку його розвитку.

Торкаючись історичної перспективи, Радіче вважає, що Бог не обмежується тільки сотворенням фізичного космосу, а творить «етичний світ» чеснот, відповідно до «гіперуранійного космосу» і світу чуттєво—сприйнятливого. Бог у сприйнятті Філона Творець (*ktístes*), а не Деміург. Самі (платонівські) ідеї є творінням Божого задуму, як і все парадигматичне, у значенні формального Першопринципу. У Філона немає зайвого еманатизму, знаного у неоплатоніків, а зустрічається концепція Творця усього ідеального світу – Бога, як причини, що онтологічно вища за похідний від неї ефект. Звідки ж тоді береться матерія, коли їй не дано бути тільки видом умовидної матерії (*ile poeté*)? Невже Філон стає заручником платонівського змісту у діалозі «Тімей»? Справді, у Платона матеріальне начало вічне і не потребує віднаходження його причини. Привід так вважати знаходиться у трактаті Філона «Про сотворення світу» і така аргументація відводить дослідників від істинного шляху. Доводиться задовольнятися мовчанкою з боку Філона щодо цього питання, принаймні він не солідарний у цьому пункті зіткнення з Платоном, вважають автори італомовного видання. Можна знайти точки дотику з цією гіпотезою сотворення матерії (*chóra*), і теж «з нічого», у інших трактатах Філона («Про провидіння», «Про Бога» 6). На етимологічному рівні Д. Реале відзначає таке передбачення з боку Філона, вкласти в уста Творця думку про сотворення матерії з нічого: «*creatur formaturque materia*», які у двох перших виражених словах точно передають зміст сотворення (*De Deo*, 6) [5,с.22]. Творець усього не міг не створити матерію, і залишити її несотвореною. Філон це усвідомлював і намагався виразно передати цю думку. Усі ці аргументи свідчать на користь того, що Філон не мав наміру слідувати сліпо за Платоном у цьому вирішальному і ключовому питанні про сотворення світу, а, як сумлінний екзегет—філософ відстоював зміст Біблії. Натомість Радіче дотримується поміркованості в цьому питанні, не викреслюючи матеріального начала, яке б знаходилось поза актом сотворення, знаходячи потрібні для цього задокументовані тексти. Залишаючи питання сотворення матерії відкритим, Радіче вважає, що зарано давати стверджувальну відповідь.

Визнаний фахівець в царині дослідження античної філософської спадщини Джованні Реале у багатьох місцях свої творів, передмовах до трактатів Філона чи колег по перу тою чи іншою мірою доносить свою самостійну і концептуальну філонознавчу думку [9,с.7–56;8,с.247–287;10,с.243–306;11,с.5–60;7,с.17–153]. На десять років раніше від виходу у світ монументальної монографії Р.Радіче, автор провів уважний аналіз креаціоністичної тематики у Філона стосовно до платонівського діалогу «Тімей». У статті «Філон Олександрійський і перше філософське опрацювання доктрини про сотворення» Реале намагається розкрити подвійний зміст теорії про сотворення двох реальностей: Логосу – як ідеального ноетичного космосу, і матерії. Саме тут, на думку автора, ненапрацьовано достатньо інформації і незадовільним слід вважати філософське обґрунтування поняття Бога з онтологічної точки зору. (Це онтологічне напрацювання і є трансцендентальною реальністю, якій в окремій праці ми приділяємо спеціальну, контемплативну увагу і виносимо на рівень одних із центральних тем у природній теології Філона – Б.З.). В інтегральному дослідженні по Філону, Д.Реале разом із Р.Радіче, узгодивши між собою вироблені спільні позиції, висунули на світовий рівень креаціоністичну модель Філона, чим, на нашу думку, вдихнули новий струмінь життя у філонознавчі студії, які стали припадати позитивістичним пилом статистичних обрахунків, втрачаючи тим своє духовне наповнення і нев'янучу свіжість високої класики.

Висновок. На матеріалі філозофських студій двох європейських науковців – Роберто Радіче і Джованні Реале розглянуто їхній внесок у скарбницю європейської філософської думки. Звернено увагу на маловідомі українському науковому товариству імена і простежено розвиток їхніх ключових позицій у філонівському питанні. Розглянуто тематику трансцендентності і сотворення, якій означені автори надають свою наукову оцінку.

Список використаних джерел

1. Саврей В.Я. Александрийская школа в истории философско–богословской мысли / В.Я. Саврей. – М.: КомКнига, 2006. – 1008 с.
2. Шенк К. Филон Александрийский. Введение в жизнь и творчество / К.Шенк; [пер. с англ. С.Бабкиной]. – М.: Библейско–богословский институт св. ап. Андрея, 2007. – 275 с.
3. Filone di Alessandria, Tutti i trattati del commentario allegorico alla Bibbia; [a cura di Roberto Radice, con la collaborazione di Giovanni Reale, Clara Kraus Reggiani e Claudio Mazzarelli. Monografia introduttiva di G. Reale e R. Radice] / Filone di Alessandria. – Milano: Vita e Pensiero, 1994. – 1342 p. – (I classici del Pensiero. Sezione I. Filosofia classica e tardo–antica).
4. Radice R. Il concetto di migrazione in Filone di Alessandria. Saggio introduttivo a Filone di Alessandria, «La migrazione all’eterno» / R. Radice // Filone di Alessandria. La migrazione all’eterno; [Saggio introduttivo, traduzione, note e apparati di R. Radice]. – Milano: Rusconi, 1988. – P.29–92.
5. Radice R. Platonismo e creazionismo in Filone di Alessandria / R. Radice. – Milano: Vita e pensiero, 1989. – 445 p.
6. Radice R. Il femminile come concetto allegorico in Filone di Alessandria / R. Radice // Ricerche Storico–Bibliche. – 1994. – №6. – P.167–177.
7. Reale G., Radice R. La genesi e la natura della filosofia mosaica. Monografia introduttiva ai diciannove trattati del «Commentario allegorico alla Bibbia» / G. Reale, R. Radice // Filone di Alessandria, Tutti i trattati del commentario allegorico alla Bibbia; [a cura di Roberto Radice, con la collaborazione di Giovanni Reale, Clara Kraus Reggiani e Claudio Mazzarelli. Monografia introduttiva di G. Reale e R. Radice]. – Milano: Vita e Pensiero, 1994. – P.17–153.
8. Reale G. Filone di Alessandria e la prima elaborazione filosofica della dottrina della creazione / G. Reale // Paradoxos politeia. Studi Patristici in onore di Giuseppe Lazzati; a cura di R. Cantalamessa, L. F. Pizzolato. – Milano, 1979. – P.247–287.
9. Reale G. L’importanza, il significato e la struttura della filosofia di Filone di Alessandria, introduzione a «La creazione del mondo», «Le allegorie delle leggi» / G. Reale // Filone di Alessandria. La creazione del mondo; Prefazione e note di G. Calvetti. Le allegorie delle leggi; Prefazione, traduzione e note di R. Bigatti. A cura di G. Reale – Milano, 1978. – P.7–56. – (I classici del Pensiero. Sezione I. Filosofia classica e tardo–antica).
10. Reale G. La riscoperta dell’incorporeo e della Trascendenza: Filone di Alessandria / G. Reale // Reale G. Storia della Filosofia Antica. In 5 vol. – vol. 4. Le scuole dell’età imperiale. – Milano: Vita e Pensiero, 1993, [9]. – P.243–306.
11. Reale G. L’itinerario a Dio in Filone di Alessandria. Saggio introduttivo // Filone di Alessandria. L’erede delle cose divine. Pref. trad. R. Radice, (testo greco a fronte), Rusconi: Milano, 1994. – P.5–60.
12. Wolfson H. Philo. Foundations of Religious Philosophy in Judaism, Christianity and Islam: 2 vol. / H. Wolfson. – Cambridge: Mass., 1947 (1948², 1968). – 990 p.

Завидняк Б.Т. Филоноведа XX века: Роберто Радиче и Джованни Реале

Рассматриваются концептуальные модели развития европейской философии, предлагаемые Р.Радиче и Д.Реале. На материале ключевых трудов этих европейских исследователей осуществляется переоценка филоновского вопроса и выводы религиозной философии Филона сопоставляются с христианской философской традицией.

Ключевые слова: трансцендентальный, трансцендентный, Единое, Истина, Благо, созерцание, Александрийская школа.

Zavidniak, B.T. Philo’s 20th century critics. Roberto Radice and Giovanni Reale

This article reviews the conceptual models of European philosophy, which were offered by such authors as R. Radice and G. Reale. On the basis of the key works of these European researchers, an overvalue of Philo main philosophical interests is undertaken, and the results of his religious philosophy are compared with the Christian philosophical tradition.

Key words: transcendentality, transcendence, the One, the Truth, the Good, contemplation, Alexandrine School.